

Bojni stres med osamosvojitveno vojno leta 1991 – »študija primera bojne akcije Dravograd«

Combat stress during the 1991 Slovenian war of independence – A case study of the Dravograd engagement

Povzetek

V današnjem času se vsi srečujemo s stresom. Deležni smo ga tako v zasebnem kot poklicnem življenju. Stres na delovnem mestu je zagotovo tudi del vojaškega poklica, pri katerem govorimo o bojnem stresu. Vojaki so zlasti v vojni in v mednarodnih operacijah in na misijah (MOM) izpostavljeni raznim razmeram in pritiskom. Ne glede na izurjenost in usposobljenost se lahko vdajo stresu zaradi različnih okoliščin pri opravljanju vojaških nalog tako doma kot v tujini. Posamezniki imajo zaradi stresa še več let po dogodku vedenjske in psihične odzive. Če stresa ne znamo odpraviti in se z njim pravilno spoprijeti ali če v težjih primerih ne dobimo strokovne pomoči, pusti v nas dolgotrajne posledice, ki se lahko razvijejo v posttravmatske stresne motnje.

Osamosvojitvena vojna za Slovenijo je bila za udeležence ena prvih izkušenj v okoliščinah, ki povzročajo bojni stres in stresne motnje. O vojni je veliko napisano, vendar ni podatkov o analizi stresa. Zato bomo v članku predstavili temeljne pojme o vojaškem stresu in posttravmatskih stresnih motnjah ter se ukvarjali z vojno kot z izrednim stanjem v človeškem življenju, ki predstavlja zaradi svojih posebnosti za udeleženca stresno obdobje. Opisali bomo vojne dogodke leta 1991 v Dravogradu in na podlagi intervjujev ter anketnega vprašalnika udeležencev poskušali ugotoviti, ali je bil bojni stres prisoten in ali so nastale dolgotrajne posledice.

Na podlagi ugotovitev bodo zapisane pobude za izboljšanje stanja v Slovenski vojski z vidika priprav pripadnikov na stres, in sicer glede na dejstvo, da sta vključevanje in izvajanje nalog pripadnikov v mednarodnem okolju vse večji.

Ključne besede: *stres, bojni stres, posttravmatska stresna motnja, vojna, usposabljanje, udeleženci osamosvojitvene vojne.*

Abstract

We live in a time when stress is very common; we face stress in private as well as in professional life. One of the professions that deliver a high amount of stress is certainly the military, where people must deal with combat stress. Soldiers are exposed to various situations and pressures, especially during wartime and when employed in international operations and missions (IOMs). Regardless of people's skill and training level, various circumstances in carrying out military duties both at home and abroad can cause combat stress, and individuals can suffer from behavioural and psychological reactions even years after the event. If the stress cannot be eliminated and individuals cannot deal with it properly, and if there is no professional help in difficult cases, such stress leads to long-term consequences in their lives, which can develop into post-traumatic stress disorders.

For those engaged in the Slovenian War of Independence, the conflict was one of the first experiences where they encountered the circumstances that cause combat stress and stress disorders. Much has been written about the ten-day war, but there are no data available on the analysis of stress resulting from it. This article presents the basic concepts of military stress and post-traumatic stress disorders, and deals with war as an exceptional situation in human life which, owing to its specific characteristics, represents a stressful period for those engaged in it. This article also describes the 1991 military events in Dravograd. Based on interviews and a questionnaire carried out with the participants of those events, it tries to determine whether combat stress was present and whether any long-lasting consequences have occurred.

On the basis of the findings, initiatives will be set up to improve the situation in the Slovenian Armed Forces (SAF) with regard to the preparations of SAF members for stress, given the fact that SAF members are increasingly integrated and carry out tasks in the international environment.

Key words: *stress, battle stress, post-traumatic stress disorder, war, training, participants of the war of independence.*

1 Uvod

Hiter tempo in način življenja povzročata preglavice, ki povzročajo stres. Reševanje stresa je za vse velik izziv. Stres je naš vsakdanji spremljevalec in, kot pravijo strokovnjaki, je kombinacija odzivov telesa na trenutni položaj oziroma na morebitno nevarnost, ki lahko ogrozi ravnovesje telesa.

Iz raziskav je razvidno, da so različni poklici in stopnja stresa med seboj povezani. Nekateri so bolj izpostavljeni in nevarni ter tako tudi bolj stresni. Vsekakor je eden izmed njih vojaški poklic. Slovenski vojaki so s svojo udeležbo v mednarodnem okolju in mednarodnih operacijah ter na misijah izpostavljeni okoliščinam, ki puščajo posledice in povzročajo strah ter stresne položaje. Znamenja stresa se torej pojavljajo med vojno in po vojnah, intenzivno zdravstveno proučevanje stresa pa se je začelo približno po drugi svetovni vojni, predvsem po vojni v Vietnamu.

Znano je, da so vojaki, ki so bili v bolj izpostavljenih predelih, po končani misiji reševali postravmatske motnje, in sicer povečano zlorabo alkohola in težjo socialno vključitev v civilno okolje. Če se vojaki s stresom ne spoprimejo pravilno in v težjih primerih ne dobijo pravočasne pomoči, lahko to v njihovem življenju pusti dolgoročne težave. Lahko se tudi zgodi, da prav zaradi stresa ravnajo popolnoma drugače in s svojim ravnanjem ogrožajo sebe, svojo skupino, enoto in doma najbližje.

Še posebno v vojni in v mednarodnih operacijah in na misijah imajo vojaki naloge ter se znajdejo v položajih, ki povzročajo stresne motnje. Menimo, da smo v SV premalo pozorni na stresne motnje. Preventivne priprave pripadnikov, da bi bili na stres čim bolj odporni in bi se znali nanj pravilno odzvati, bi morale biti bolj poudarjene. Na vojaškem usposabljanju dobi posameznik dodatno teoretično in praktično znanje. Vojaških usposabljanj bi morale biti čim več, predvsem pred napotitvijo v mednarodne operacije in na misije. Zaradi osamosvojitvene vojne smo pridobili veliko izkušenj, ki bi jih morali vključiti in prenesti v usposabljanje. Ljudje se učimo iz svojih napak in tako tudi nobena vojska ni izjema.

V prispevku bomo pojasnili temeljne podatke o bojnem stresu in z anketo analizirali bojni stres, ki so ga doživeli udeleženci v osamosvojitveni vojni leta 1991 v Dravogradu. Stresu so podvrženi pripadniki SV doma in v tujini. V podrobnejših izsledkih analize bomo upoštevali opravljene intervjuje, osebno

udeležbo in izkušnje v vojni, dokumente in druge pridobljene vire ter tako natančneje spoznali, razčlenili in predstavili obravnavano področje.

Namen prispevka je predstaviti pojme o stresu v vojski in sodobnih operacijah, kako bojni stres prepoznati, kaj ga povzroča ter kako so ga reševali udeleženci osamosvojitvene vojne leta 1991 v Dravogradu. Temeljni cilj je ugotoviti, ali so udeleženci vojne leta 1991 v Dravogradu bili pod stresom, ali so bili dovolj usposobljeni za opravljanje svojih formacijskih nalog in ali so po vojni doživljali posttravmatske motnje. Prispevek temelji na vsebini pisnih primarnih in sekundarnih domačih ter nekaterih tujih virov, usmerjena anketa in opravljeni intervjuji pa predstavljajo v prispevku pomembno raziskovalno orodje.

2 Opredelitev temeljnih pojmov

Razložili bomo temeljne pojme o stresu, in sicer o zgodovini stresa, navedli bomo podatke iz svetovnih vojn, razpravljali bomo o bojnem stresu v sodobnih operacijah, o prepoznavanju stresa in dolgotrajnih odzivih na stres. Vsakemu predstavljenemu pojmu bomo, na podlagi rezultatov udeležencev Vojne za Slovenijo leta 1991 v Dravogradu, dali več pozornosti.

2.1 Stres

Beseda stres ima več pomenov. V splošnem opredeljujemo stres kot napetost, pritisk, neprijetne zunanje sile ali čustven odgovor. Stres je pojem iz biologije in psihologije, je odziv telesa na dražljaj. Beseda je bila prvič uvedena leta 1930.

V angleščini pomeni »stress« napetost in pritisk, v psihologiji in biologiji pa »pod vplivom stresa« povečan odziv organizma, močno izrabljanje obrambnih in sprejemnih mehanizmov v človekovem psihofizičnem ustroju. Stres nastane pri opravljanju zahtevnejših delovnih nalog in premagovanju močnih duševnih oziroma čustvenih pretresov (Mala splošna enciklopedija, 1976: 427).

V medicini in psihologiji se uporablja izraz stres za označevanje tistih neznačilnih sprememb oziroma odzivov v organizmu in osebnosti posameznika, ki so izzvani z različnimi dejavniki, ki ta organizem ogrožajo

ali vsaj spremenijo njegovo ravnotežje. Ti dejavniki so pogosto imenovani dražljaji in so lahko čustveni, fizični, toksični, travmatski ali infektivni. V človeškem organizmu povzročajo dražljaji spremembe fizioloških funkcij oziroma razne metabolične in nevrovegetativne spremembe, pri vedenju in odzivanju pa osebne spremembe (Kapor, 1987: 20).

2.2 Zgodovina razvoja stresa

Ko omenjamo stres, se zavemo, da gre za neljubi nevsakdanji dogodek, ki na nas vpliva tako, da naše telo v tistem trenutku deluje drugače, kot bi moralo. Bolj so dogodek, situacija, strah ali nelagodje vplivali na nas, več časa bomo potrebovali, da bomo lahko spet normalno delovali. Beseda stres je iznajdba sodobnejšega časa, vendar stres kot pojem človeka spremlja že od nekdaj. Zdaj je postal človekov najhujši sovražnik. Je vzrok boleznim, nesreč, napetosti in nezadovoljstva.

Že starogrški filozof Sokrat je zapisal, da ne obstaja nobena bolezen, ki ne bi bila povezana z dušo. Napredovala je medicina, vsak dan lahko spremljamo, kako napreduje tehnika, človek pa se ni spremenil. Odziv organizma na nevarnost je danes povsem nespremenjen, le povzročitelji stresa so drugačni. V nadaljevanju bomo na kratko predstavili stres med obdobji vojn.

2.2.1 Podatki o oblikah stresa pred prvo svetovno vojno

V vojaških organizacijah so psihične težave srečevali že prej, pa zato ne moremo govoriti o neki organizirani službi ali organu, ki bi reševal te težave pred drugo polovico 19. stoletja. Do tega časa namreč ni bilo jasnih opredelitev raznih sindromov, ki so se pojavljali v bojnih udejstvovanjih. Nekateri člani Odseka za vojno psihiatrijo na Inštitutu Walter Reed v Združenih državah Amerike trdijo, da so: »/.../ izgube zaradi psihičnih vzrokov fenomen, ki se je pojavil šele na bojiščih 20. stoletja.« S tem se ne strinjam. V vojni sta strah in norost stalna človekova spremljevalca že od začetka zapisane zgodovine pa najbrž tudi že od prej. Poznamo jasne dokaze, da so ljudje zgodaj ugotovili, kako je premagovanje strahu pomembno za premoč nad sovražnikom. Pred približno 2500 leti je Ksenofan, zelo izkušen vojak in poveljnik, enotam napisal, da je prepričan »da zmage v vojni ne prinašata številčnost vojske in njena moč, temveč zmaga tista vojska, ki je močnejša v duši« (Ksenofan, Anabasis, Knjiga III, 1. poglavje).

Tudi nekateri ohranjeni pisni dokumenti iz obdobja starih Egipčanov potrjujejo dejstva o strahu, ki so ga ljudje doživljali v bojih. V skoraj 3000 let starem pismu egipčanskega veterana Horija, ki piše mlademu vojaku, je zapisano: »Odločil si se da greš v napad /.../ Prevezma te drhtenje, dvigajo se ti lasje na glavi, a dušo nosiš v roki /.../« (Gwynne Dyer, *War/New York: Crown publishers*, 1985, str. 22).

2. 2. 2 Podatki o oblikah stresa iz prve svetovne vojne

Prva svetovna vojna je zajela milijone ljudi. Strahote bojevanja v rovih so bile dolgotrajnejše in težje, kot so jih kadar koli do zdaj pretrpeli vojaki.

V prvih letih pozicijskih bojevanj so se zgodili množični psihični zlomi. Vojske so pojav zlomov označile za strahopetnost, vojaška medicina pa za posledico artilerijskih obstreljevanj. Vojaki so kazali znake zmedenosti, izgube spomina, otrplosti, paralize udov,časne slepote, gluhotе in izgube vonja ter tipa. Britanski zdravnik Myers je ugotovil, da so vsi ti znaki posledica poškodovanih možganov, ki so se okvarili zaradi hrupa in grozljivosti granat. Znake je poimenoval granatni šok oziroma shell shock³². Izraz je postal znan in se je uporabljal tudi v drugi svetovni vojni. Vojake, ki kljub prisili svojih nadrejenih niso več mogli delovati, so prepeljali v domače psihiatrične ustanove. Za zdravljenje so uporabljali elektrošoke, počitek in disciplinske terapije. Na fronto se je vrnilo le pet odstotkov vojakov.

Učinkovito zdravljenje bojne stresne reakcije so dosegli Francozi. Ti so trdili, da se je treba na psihični zlom odzvati hitro, saj so s čakanjem znaki vse hujši. Vojaka je treba zdraviti v zalednih bolnišnicah, v katerih lahko sliši topove. Medicinsko osebje mu mora dati vedeti, da ni pacient, temveč vojak, za katerega veljajo vojaška pravila. Vojak ne sme začutiti in izvedeti, da se bo z boleznijo izvlekel iz nevarnosti. Tiste, za katere je bilo očitno, da so težje psihično bolni, so pozneje predstavili na varno. Takšno zdravljenje je bilo uspešno, saj se je v treh dneh na bojišče vrnilo 70 odstotkov vojakov. Tako so Francozi dokazali, da granatni šok ni posledica poškodbe možganov zaradi granat. Zato so bolezen preimenovali v histerijo. Posledice nastanka bojne

³² Shell-shock so leta 1914 odkrili angleški zdravniki in tedaj so mislili da ga povzroča eksplozija topovske granate, ki sproži vakuum in moti možgansko-hrbtenično tekočino ter povzroča zmedo v možganih. Med letoma 1914 in 1918 so zdravniki opazovali okoli 80.000 vojakov ali približno dva odstotka vojakov v aktivni službi, ki so kazali simptome granatnega šoka: utrujenost, razdražljivost, vrtoglavost, pomanjkanje koncentracije in glavobol.

stresne reakcije naj bi bile velik strah pred obstreljevanji, zaplinjevanjem, šok ob pojavu ran in fizične poškodbe (Jazbec, 2009).

2. 2. 3 Podatki o oblikah stresa iz druge svetovne vojne

V drugi svetovni vojni je izstopala duševna motnja, ki so ji tudi zaradi mentalno-higienskih razlogov in priznanja borcem rekli »borčevska izčrpanost« oziroma angl. combat exhaustion.

Do druge svetovne vojne so bila spoznanja iz prve svetovne vojne večinoma pozabljena. Le Nemci so ohranili frontni in poenostavljen način zdravljenja bojne stresne reakcije, medtem ko so zavezniki svoje vojake pošiljali domov. Znaki bojne stresne reakcije so bili v tej vojni manj dramatični kot v prvi svetovni vojni. Manj je bilo gluhonemosti, začasnih slepot in paraliz. Več pa je bilo še danes znanih odzivov, kot so šok, slabost, zmedenost, tresenje, izčrpanost in podobno. Američani so znake bojne stresne reakcije poimenovali bojna utrujenost oziroma angl. combat fatigue. Ti so vso vojno izvajali metodične raziskave bojne stresne reakcije in ugotovili:

- Za preprečevanje bojne stresne reakcije ni dovolj selekcija.
- Stopnja bojne stresne reakcije je povezana z voditeljstvom in kohezijo enote.
- Manj primerov bojne stresne reakcije imajo elitne enote.
- Manj primerov bojne stresne reakcije imajo bojno izkušene enote.
- V dolgotrajnih in intenzivnih bojih število primerov bojne stresne reakcije naraste (Jazbec, 2009).

2. 2. 4 Podatki o oblikah stresa iz novejših zgodovine

Govorimo predvsem o mladih veteranih iz tretje balkanske vojne (1991–1995) in premalo omenjene osamosvojitvene vojne za Slovenijo leta 1991. Čeprav vojna za Slovenijo ni bila dolga, ne smemo zanemariti dejstva, da so nekatere aktivnosti za obrambo države potekale že pred začetkom in tudi po njem. Pripadniki Teritorialne obrambe so v svoji bogati in več kot dvajsetletni zgodovini ter usposabljanjih svojih pripadnikov leta 1991 potrdili svojo vlogo. Aktivni udeleženci v osamosvojitveni vojni za Slovenijo bi lahko na tem področju veliko povedali o svojih izkušnjah in stresnih razmerah, vendar na tem področju ni bilo veliko narejeno. Takšne so naše izkušnje in iz tega bi se dalo veliko naučiti ter upoštevati pri usposabljanju svoje vojske.

Nekaj primerov izgub iz zgodovine (Koren, 2008):

- Leta 1916 so Britanci v šestih urah bitke na Sommeu izgubili več ljudi kot ZDA v desetletni vojni v Vietnamu.
- Prva svetovna vojna: šest do devet vojakov na sto onesposobljenih pri vseh vojskah, udeleženkah vojne, je bilo zaradi psihičnih težav.
- Druga svetovna vojna: ZDA – šestintrideset vojakov od tisočih ali 504.000 bojevnikov ali 37,5 odstotka je bilo izločeno iz boja zaradi psihičnega zloma (kar je dovolj za oblikovanje petdesetih divizij). Pri Rusih je bilo devet vojakov od tisočih v šestih tednih bitke za Berlin leta 1945 izločeno iz boja zaradi psihičnih težav. Tako je imela ruska vojska več izgub kot Američani v vseh vojnah, ki so jih bojevali zunaj svoje države.
- Koreja – izračunali so, da je imel ameriški vojak 143 odstotkov več možnosti, da se psihično zlomi, kot da umre na bojnem polju zaradi strelav nasprotnikovega orožja.
- Vietnam: 17 odstotkov vojakov je umrlo, 24,2 odstotka jih je doživelo psihični zlom, in to v začetku vojne 6 odstotkov, proti koncu vojne pa 50 odstotkov (veliko zaradi nostalgije po letu služenja brez obiska svojega doma).
- 1973: arabsko-izraelska vojna je imela tretjino izgub Izraelcev zaradi psihičnih vzrokov – prav tako so bile izgube v egipčanskih enotah.
- V osemnajstih dneh Jom Kipurja leta 1973 so imeli Izraelci več izgub kot ZDA v desetletni vojni v Vietnamu.
- 1982, Libanon – med Izraelci obsegajo psihični vzroki 27 odstotkov skupnega števila ranjenih.
- 1985, arabsko-izraelska vojna, v dveh tednih boja je bilo na vsaki strani po 50 odstotkov izgub zaradi psihičnih težav.

Pričakovalo se je, da se bo v mogočih prihodnjih vojnah število izločenih iz boja zaradi psihičnih vzrokov le še povečevalo, tudi na 40 do 50 odstotkov. Tveganje za pojav psihičnega zloma obstaja za vsakega udeleženca boja, razen za dva odstotka psihopatskih osebnosti, ki jim takšen položaj odgovarja (Koren, 2008).

2.3 Bojni stres

Bojni stres je izraz, ki se uporablja za opis vedenjskih, fizioloških in psiholoških odzivov, doživetih pred in med bojem ter po njem. Odkriva temučno plat vojaškega poklica. Vojna je ena največjih psihofizičnih obremenitev, ki jo lahko človek doživi. Proučevanje vojaške zgodovine kaže, da lahko človeka zlomi, spremeni, iz njega izvleče najboljše ali pa najslabše. Praviloma človek po srečanju z nasiljem ne ostane isti in bojni stres lahko pusti najprej veteranu, nato pa še njegovim bližnjim, pečat, s katerim bodo živeli še dolgo po končani operaciji (Jazbec, 2009).

Vsak vojak, ki se sreča s težjimi obremenitvami, nasiljem in možnostjo svoje smrti, razvije stresne odzive. Ti obsegajo lažje simptome in tudi resnejša bolezenska stanja, ki zahtevajo evakuacijo pacienta in zdravljenje. Težje oblike stresnih odzivov se označujejo z izrazom stresne motnje.

Bojni stres nam omogočajo prepoznati nekateri znaki:

- Fizični: »pokvarjen« želodec, motnje spanja, potenje, drhtavica, občutek telesne neuskklajenosti, glavoboli, hiter srčni utrip, spremembe teka, povečana budnost, izčrpanost.
- Mentalni: težko reševanje težav, mučne sanje, upočasnjeno razmišljanje, motena pozornost in osredotočenost, nadležni in vsiljivi spomini ter podobe.
- Vedenjski: agresivno vedenje, razdražljivost ali izbruhi jeze, škodljivo delo, jok, družbena osamitev oziroma umik iz družbe in slabše delo.
- Čustveni: žalost, krivda ali sram, strah, otožnost, otrplost, bojazen, šok, spremenljivost razpoloženja, brezbržnost, otopelost (<http://www.usmcmccs.org/LeadersGuide>).

Dejavniki, ki pripomorejo k povečanemu stresnemu odzivu, sami ali v kombinaciji:

- neizkušenosť v reševanju stresnih doživetij, osamljenost in pomanjkanje spanja,
- trajajoča izpostavljenost nevarnosti, dehidracija in prenaporno delo,
- občutek nemoči, nezmožnost za manever ali vračanje ognja,
- ubijanje nasprotnikov ali civilistov iz bližine, še posebno v neobičajnih okoliščinah (po nesreči ali ko so se poskušali predati),

- pogled na trupla in njihov vonj, še posebno, če gre za bližnje prijatelje,
- streljanje na ljudi, za katere meniš, da jim pomagaš,
- naključne smrti – smrti po nesreči, kot je na primer prijateljski ogenj,
- biti vojni ujetnik, prezeblost, mokrota ali neumitost daljše obdobje,
- hrup, eksplozije, vibracije,
- težave ali slabe novice od doma (lahko so tudi dobre novice, če jih spremlja negotovost, na primer pričakovanje rojstva otroka),
- pomanjkanje podatkov, ki vodijo k pretiranemu strahu in izgubi prave perspektive (http://public.afosi.amc.af.mil/deployment_stress/CombatStress.html).

V sodobnem bojevanju so še nekateri drugi dejavniki, kot so:

- trajajoče operacije v vseh vremenskih razmerah, ki jih omogoča oprema za vsako vreme, podnevi in ponoči,
- da ne vemo natančno, kdo je in kje je sovražnik, kot so na primer samomorilski napadalci,
- pravila sodelovanja, ki v nekaterih primerih ne dovoljujejo, da bi vojak vrnil ogenj, kar povzroča še večji občutek nemoči,
- sovražnik uporablja nove in nepričakovane taktike, na katere vojak ni pripravljen (http://public.afosi.amc.af.mil/deployment_stress/CombatStress.html).

2. 3. 1 Posttravmatska stresna motnja oziroma posttravmatski sindrom

Posttravmatska stresna motnja (PTSM) je intenziven anksiozni odziv. Je posledica preživetja zelo hudega dogodka oziroma travme, v katerem je bila oseba močno prestrašena in je doživela občutke nemoči ali je bila celo v šoku. Za PTSM je značilno dolgotrajno podoživljanje travmatičnega dogodka, na primer v obliki pogostega spominjanja, nočnih mor, »flash backov« ter močnih čustvenih ali telesnih odzivov ob srečanju z ljudmi ali v položajih, ki spominjajo na travmatičen dogodek.

Pri takšnih osebah opazimo drugačno odzivanje na dogodke, dodatno utrujenost, nezanimanje in zmanjšanje veselja ter tudi čustveno otopelost. Ljudje doživljajo motnje spanja, koncentracije, izbruhe jeze in postanejo bolj plašljivi (<http://www.psihoterapija-ordinacija.si/sl/dusevne-motnje/anksiozne-motnje/68-posttravmatska-stresna-motnja.html>).

PTSM nastane kot zadrževan ali odložen odgovor na stresni dogodek z zelo zastrašujočimi in uničujočimi lastnostmi, ki povzročijo stres skoraj verjetno pri vsakem človeku.³³ Posttravmatska stresna motnja je posledica zelo stresnih dogodkov.

Značilnosti:

- podoživljanje dogodka, večkrat ponavljajoče in neprijetne sanje,
- občutek, da se je dogodek ponovno zgodil in se večkrat ponavlja,
- močno podoživljanje dogodkov.

Bojna stresna reakcija in posttravmatska stresna motnja sta tesno povezani. Posttravmatske stresne motnje, povzročene zaradi vojne, brez prejšnjih bojnih stresnih reakcij, skoraj ni, po drugi strani pa ni nujno, da se bo pri vseh vojakih z bojno stresno reakcijo razvila. Njen razvoj je postopen in dolgotrajen.

Tesnoba na bojišču je normalen odziv v bojnih okoliščinah. Če se vojak ali enota počuti sposobna za njeno reševanje, jo lahko premaga oziroma nadzoruje. Kadar pa je stres prevelik oziroma preveč dolgotrajen in ni priložnosti za počitek, lahko enota razpade in vojak se počuti nezmožen, da bi ga premagal. Ta propad prilagoditve je točka, na kateri odziv ni več prilagodljiv. To je začetek takojšnjih in številnih primerov bojne stresne reakcije in verjetno začetek posttravmatskega procesa (Gal in Mangelsdorff, ur., 1991: 522).

Poveljujoči oziroma poveljnik že naredi veliko, če prepozna znake bojnega stresa, nadzira osebo in prepreči nastanek razmer, v katerih bi si vojak lahko škodoval. Dobro je, da se potem poveže z zdravstvenim osebjem. Veliko uspešnejše je preprečevanje pojavitve posttravmatske stresne motnje. To lahko poveljnik doseže z dobrim vodenjem in oblikovanjem močne ekipe (Jazbec, 2009: 26).

2. 3. 2 Bojni stres v sodobnih operacijah oziroma operacijski stres

Operacijski stres je nov izraz, ki je bil utemljen v ZDA. Označuje stres v nebojnih operacijah, in sicer na mirovnih misijah, humanitarnih misijah, ob sanaciji naravnih nesreč in podobno. Dražljaji se pri teh operacijah ne razlikujejo preveč od tistih pri bojnih operacijah. To so monotonost življenja v bazah,

³³ Taki primeri so naravna ali pod vplivom človeka povzročena nesreča, boj, resna prometna nesreča, prisostvovanje nasilni smrti drugih ali biti žrtev mučenja, terorizma, posilstva.

primitivne življenjske razmere, odsotnost od doma, pomanjkanje informacij, druge kulture, težje podnebne razmere, opazovanje posledic vojne, revščina, bolezni, trpljenje in nevarnost minskih polj. Zanimivo raziskavo je izvedel tudi inštitut Walter Reed med ameriškimi vojaki v Savdski Arabiji, ki so se pripravljali na zalivsko vojno. Izsledki so podobni izkušnjam naših vojakov na misijah v Bosni in Afganistanu. V raziskavi so kot stresna označili ta področja: negotovost ob razvoju operacij, poslavljanje od domačih, slaba komunikacija z domom, gneča in utesnjenost v bazi, pomanjkanje sredstev za sprostitve, nezaupanje do domačinov, preobremenjenost, slabe enote, podnebne razmere in enolična hrana (Jazbec, 2009, Revija Obramba).

Od odkritja posttravmatske stresne motnje v sedemdesetih letih novih spoznanj s področja bojnega stresa ni več bilo. Izkušnje iz nedavnih in aktualnih bojev v Iraku, Afganistanu, izraelsko-arabske vojne in iz vojn na območju nekdanje Jugoslavije potrjujejo tiste iz velikih vojn prejšnjega stoletja. Proučevanje se je tako preusmerilo na stres v vojaških družinah in iskanje učinkovitih mehanizmov ter zdravljenja stresnih reakcij (Jazbec, 2009, Revija Obramba).

3 Osamosvojitvena vojna leta 1991 v Dravogradu

V tem delu se bomo osredotočili na dogajanje v osamosvojitveni vojni leta 1991 v Dravogradu. Osredotočili se bomo predvsem na dejavnike, ki so vplivali na potek bojev in na njihovo delovanje s končnimi ugotovitvami. Tako bomo lažje razumeli, kaj se je takrat dogajalo in si ustvarili sliko, v kaj vse so bili vpeti udeleženci v Dravogradu.

3.1 Vpliv dejavnikov na potek bojev v Dravogradu

Na potek bojev v Dravogradu so zagotovo vplivali nekateri dejavniki, ki jih ni bilo mogoče napovedati vnaprej in so bili povezani tudi s poveljevanjem enot ter operativnim vodenjem enot Teritorialne obrambe na Koroškem. Ti dejavniki so bili predmet trenutne odločitve ali takratne presoje in so psihološke narave. Vsak udeleženec je vedel, da mora oborožitev uporabiti za osebno zaščito in izvedbo naloge. Zaradi možnosti zračnega napada so bili udeleženci zelo prestrašeni (Fajmut, Vojna na Koroškem).

V enotah so se pokazali posebnosti in strah takoj po pojavu prvih ranjenih in smrtni žrtvi. Takrat se je začela za udeležence v vojni tudi psihološka vojna in

na vsakem koraku je bilo čutiti zaskrbljenost in povečanje maskirne discipline ter vpliv linije vodenja in poveljevanja. Odzivov posameznikov, vojakov ali poveljnikov od takrat ni bilo mogoče predvideti.

Na začetku demonstracije oboroženih sil Jugoslovanske ljudske armade (JLA) je bila za enote Teritorialne obrambe (TO) dovoljena uporaba orožja le takrat, kadar zvezna vojska prva uporabi orožje. Tako je bilo zaradi dokazovanja mednarodni javnosti, da je bilo jasno videti, kdo je napadalec. Na pripadnike TO je tako delovanje vplivalo nevtrarno. Večkrat so se zgodile prekinitve delovanja zaradi premirja in dogovorov. Po vsaki prekinitvi je veljalo načelo, da ne bodo začele prve delovati enote TO in upoštevala so se načela mednarodnega prava, še posebno pri evakuaciji ranjencev in prvi pomoči. Bistvene prednosti JLA so se pokazale pri opremljenosti z oborožitvenimi sistemi, sredstvi zvez, nočnimi opazovalnimi napravami in glede popolnega zračnega nadzora. TO je bila slabša pri prenosu povelj, pomanjkanju sredstev zvez in zaradi številnih manjših enot (Fajmut, Vojna na Koroškem).

3.2 Delovanje enot in končne ugotovitve

Vse dogajanje in stanje ni vpisano, saj bi opis teh dogodkov zahteval obširnejšo analizo dejstev, ki so se nanašala na pravno podlago kot stanje in razvoj TO. Posnetega dokumentarnega gradiva o dogajanju v Dravogradu je veliko, žal pa je bilo premalo proučevano. Med vojno je dogajanje snemal prostovoljni snemalec, domačin iz Dravograda, Ludvik Pušnik. Težko je spremeniti prve zapise o vojnem stanju, ki so jih predstavili posamezniki. Nekateri niti niso bili neposredno v Dravogradu. Takšna slika je bila takrat predstavljena vodilnim in Sloveniji, čeprav so bili nekateri dogodki in dogajanja drugačni in morda odločitve neprimerne.

Vojni dogodki v Dravogradu so bili med prvimi objavljeni v svetovnih medijih. O zajetju zveznih carinikov je poročal CNN. Tako so brez izgub enote TO ubranile vse mejne prehode in zavzele mejne stražnice. Menimo, da bi bile nujne širše strokovne analize, ki bi obsegale postopke in ukrepe sodelujočih v spopadu in vključevale tudi pravne vidike.

Omenjeno je bilo, da enote JLA vseh sredstev in sil niso uporabile. Ta trditev seveda drži, enako velja za TO. Pri TO so bili najpomembnejši dejavniki dobra usposobljenost, iniciativnost, visoka motiviranost, poznavanje krajevnih razmer in koncept splošne ljudske obrambe (SLO). Na krajih dogodkov so

bili Evropski opazovalci. Ti so postopke primerjali s šolskimi in jih opredelili kot odlične. Pri tem so bile pozneje pomembne tudi civilne ustanove oziroma civilna obramba, kot so sredstva javnega obveščanja, uspešna zdravstvena služba in druge ustanove, s katerimi je TO dobro sodelovala (Fajmut, Vojna na Koroškem).

Pri aktivnostih se je še posebej izkazala srčnost poveljnikov TO, pripadnikov udeležencev enot ter vseh, ki so bili vključeni v njihovo podporo na območju Dravograda in Koroške. Dravograd kot mejna občina, v kateri je bil nameščen tudi bataljon mejnih enot JLA, je bil tako med pripravami kot tudi v vojni za Slovenijo zelo izpostavljen in napaden tudi z močnimi silami s ciljem, da bi dosegel državno mejo ter jo hermetično zaprl. Cilj je bil jasen tudi v dokumentih zaseženih vodij zveznih policistov, ki so jih enote TO zajele 27. junija 1991 takoj po njihovem helikopterskem pristanku zraven nogometnega igrišča v Dravogradu.

Za doseg cilja so pomagale mejni enoti v Dravogradu mariborske oklepne sile in specialne enote JLA, pozneje pa so se jim priključile tudi letalske sile iz zagrebške armijske oblasti, ki bi morale porušiti Dravograd, če branilci ne bi spustili enot JLA mimo barikade na Mariborski cesti v Dravogradu.

Ker je JLA želela na vsak način svoj načrt uresničiti, so se zgodili 28. junija oboroženi spopadi med enotami TO in JLA v Dravogradu. Kolona JLA je bila po več poskusih zaustavitve na razdalji Maribor–Dravograd končno ustavljena.

Oborožen spopad s kolono JLA se je začel v smeri Sv. Boštjan–Dravograd 28. junija 1991 okrog 2. ure zjutraj in se nadaljeval s kratkimi prekinitvami ves dan. V popoldanskih urah tega dne je v Dravogradu dvakrat delovalo letalstvo JLA, da bi odprlo pot koloni, vendar brez uspeha. Krvavi boj se je ponovno zgodil v Dravogradu 2. julija, ko je JLA prekršila prekinitev ognja. Na ta dan je spet delovala z letalstvom in še zadnjič poskušala odpreti pot koloni ter uresničiti svoj načrt, vendar ji to ni uspelo. TO ni vzdržala pritiska, ampak je ob tem v sodelovanju z milico prevzela nadzor nad vso mejo na območju občine in na vseh prehodih na Koroškem. Prav tako ni klonilo občinsko vodstvo, ki jim je general Rašeta grozil po telefonu, da bo »zravnal Dravograd, če ne odprejo barikade«. Pripadniki TO, milice, civilne zaščite, občinska oblast, prostovoljci in krajanji Dravograda so imeli v Dravogradu med vojno vsak svojo vlogo. Takšnega uspeha niso dosegli na nobenem mejnem

območju Slovenije. Ubranjena barikada je bila za Slovenijo v pogajanjih z JLA in Evropsko unijo (EU) zelo pomembna. Komisija EU je takoj po dogovoru ob prekinitvi oboroženega spopada obiskala vse mejne prehode in stražnice ter Vojašnico Bukovje in se prepričala, da je celotno območje v rokah TO in da nismo pripravljene dopustiti vrnitve JLA na meje.

4 Razlaganje rezultatov raziskave

Do zdaj v virih ni bilo zaslediti, da bi bila opravljena študija primera bojnih aktivnosti leta 1991 v Dravogradu s poudarkom na stresu pred, med vojno in po njej na takratnih aktivnih udeležencih, pripadnikih TO. Sicer je od takrat minilo že šestindvajset let in marsikdo od udeležencev je podrobnosti že pozabil ali pa tega noče več obravnavati.

Bojne aktivnosti predstavljajo stresno obdobje in temu so bili izpostavljeni pripadniki TO v Dravogradu v svojih vojaških vlogah in dodeljenih dolžnostih kot vojaki, podčastniki in častniki z namenom obraniti svojo domovino.

Na vprašalnike so anketiranci odgovorili na Občnem zboru oziroma na Letni skupščini Območnega združenja Zveze veteranov vojne za Slovenijo (ZVVS) Dravograd marca 2017. Na podlagi vprašalnika smo dobili odgovore, ki smo jih analizirali in ugotavljali, ali je bilo takratno dogajanje stresno, kako so posamezniki doživljali stres, kako so se odzvali ob podatkih o ranjenih in smrti soborca, na strah pred svojo smrtjo, ob streljanju na nasprotnika, česa so se najbolj bali, kako je na stanje in pripravljenost vplivala oborožitev in podobno. Torej je cilj ugotoviti, ali so udeleženci vojne leta 1991 v Dravogradu bili pod stresom, dovolj usposobljeni za opravljanje svojih formacijskih nalog in ali je udeležencem vojna pustila posttravmatske posledice.

4.1 Analiza razmer sil

Iz omenjenih vojnih aktivnosti v Dravogradu je razvidno, da so v akcijah sodelovale številne enote TO. Tako je bilo v vojaške enote in poveljstvo 83. območnega štaba TO po vojno-formacijski strukturi razporejeno okoli 2163 pripadnikov, od tega 163 častnikov, 197 podčastnikov, drugi pa so bili vojaki. Število vključenih v bojne naloge na Koroškem so določale razmere, ki so se vsak dan spreminjale. Po podatkih je bilo do 6. julija 1991 vključenih 1907 pripadnikov TO (Jeseničnik, 1992).

JLA je imela 27. junija 1991 na območju Koroške pri varovanju meje z Republiko Avstrijo v svoji strukturi 662 pripadnikov. V večdnevni vojnih aktivnostih v Dravogradu so sodelovale pri zavarovanju barikade in blokade Vojašnice Bukovje številne enote TO, in sicer: enota za posebne namene, 97., 98., in 99. jurišni odred, 28. mislinjska četa TO, četa za posebne namene Velenje, minometna četa Velenje, samostojni vod TO Vuhred in Muta, 2. četa koroškega odreda, 41. in 42. diverzantski vod TO Slovenj Gradec in Dravograd, vod protizračne obrambe 20/1, vod za ognjeno podporo Koroškega odreda. Skupaj je bilo okoli 1230 pripadnikov, ki so bili na začetku večinoma oboroženi s pehotno oborožitvijo.

Na drugi strani pa je bilo v oklepno-mehanizirani koloni 136 pripadnikov JLA, v Vojašnici Bukovje pa jih je bilo 76 (Vojna za Slovenijo 1991, Vojaška zgodovina 2/01(4)).

4.2 Struktura pripadnikov TO

Opravljen anketi temelji na tridesetih pripadnikih TO, ki so bili aktivno vključeni v vojne aktivnosti v osamosvojitveni vojni leta 1991 v Dravogradu. Starost anketirancev med vojno je prikazana v preglednici 1. Nihče od udeležencev ni bil mlajši od 20 let. Največ, kar 53 odstotkov, jih je bilo starih od 21 do 30 let.

Preglednica 1: Starost anketirancev leta 1991

Starost v letih	Število	Delež v %
do 20	0	0
21–30	16	53,3
31–40	9	30
41–50	3	10
nad 50	2	6,7
Skupaj	30	100

Vir: avtor, 2017

Iz preglednice je razvidno, da je bil najmlajši anketiranec med vojno star 23 in najstarejši 55 let. Anketiranci so bili v povprečju stari 33 let.

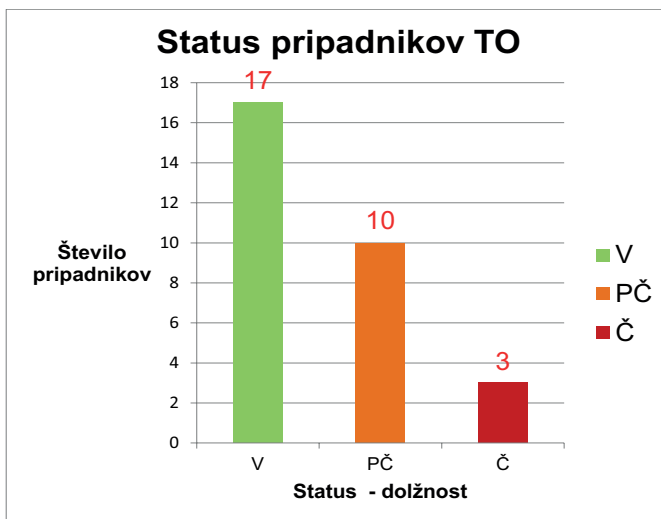
Preglednica 2: Starostna struktura pripadnikov TO v Dravogradu

Pripadnik TO	Starost v letih
Najmlajši	23
Najstarejši	55
Povprečna starost	32,7

Vir: avtor, 2017

Preglednica 3 prikazuje strukturo anketirancev glede na njihov status oziroma položaj v enoti TO med bojnimi aktivnostmi v Dravogradu. Rezultati temeljijo na podatkih treh častnikov, desetih podčastnikov in sedemnajstih vojakov, kar predstavlja idealno razmerje glede na število in strukturo enot. Če primerjamo podatke anketirancev v odstotkih glede na njihov status ali vojaški položaj in naloge, ki so jih izvajali, dobimo rezultat, da je častnikov deset odstotkov, podčastnikov 33 odstotkov in anketiranih vojakov 57 odstotkov.

Preglednica 3: Status pripadnikov TO – anketirancev

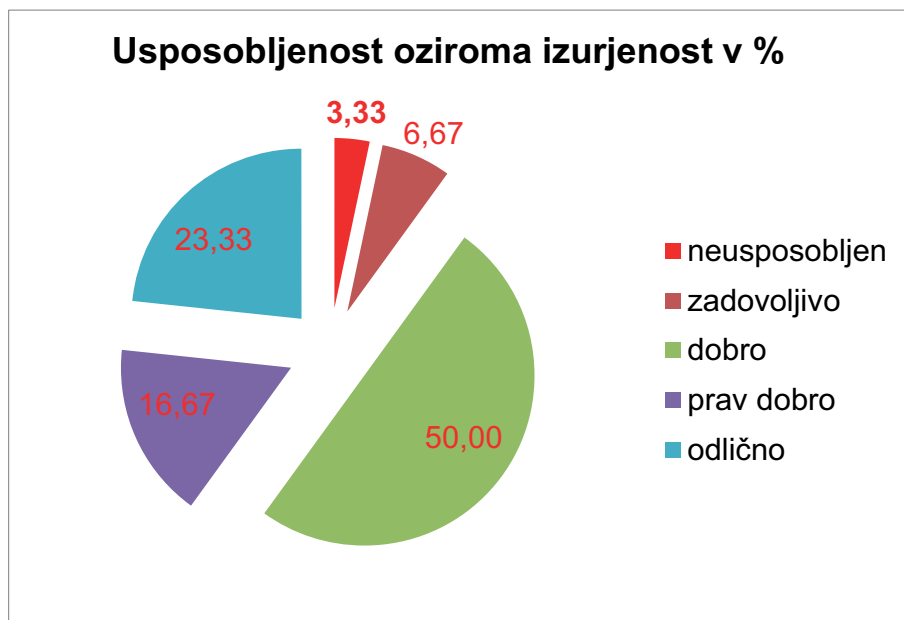

Vir: avtor, 2017

4. 2. 1 Usposobljenost pripadnikov TO

Iz preglednice 4 je razvidno, kako so bili izurjeni oziroma usposobljeni udeleženci. Vprašanja o izurjenosti so bila ovrednotena od 1 do 5. Ocena 1 je pomenila neusposobljenost, ocena 5 pa odlično usposobljenost. Rezultati kažejo, da je bilo petnajst pripadnikov dobro usposobljenih, dva sta bila usposobljena zadovoljivo, pet pa jih je bilo usposobljeno prav dobro. Najzanimivejši je podatek, da je bilo sedem pripadnikov odlično usposobljenih in da je bil samo en neusposobljen. Po ponovnem pregledu podatkov je bilo mogoče ugotoviti, da gre za neusposobljenega pripadnika na dolžnosti podčastnika, ki se je pridružil vojnim aktivnostim pozneje, ko so se enote s pripadniki dopolnjevale. Sicer ni bil udeleženec vojaških vaj leta 1990, ki jih je aktivno in vsako leto, še posebno leta 1990, izvajala TO za svoje pripadnike, ki so bili po formaciji v strukturah takratnih enot.

Preglednica 4: Izurjenost pripadnikov TO

Vir: avtor, 2017

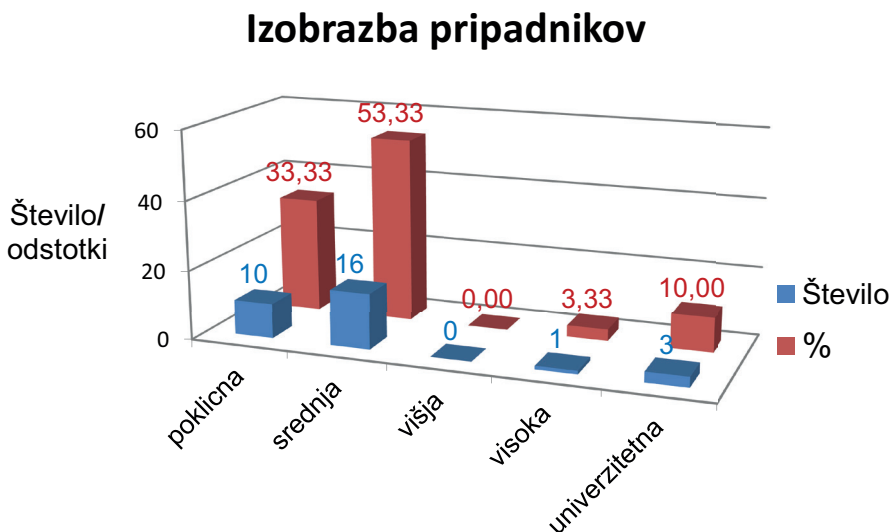
Iz preglednice 5 je razvidno, kako so bili usposobljeni in izurjeni pripadniki TO. Polovica meni, da so bili dobro pripravljene na izvajanje svojih nalog in dolžnosti. 23 odstotkov jih zatrjuje, da so za to bili odlično usposobljeni, podatek o neusposobljenosti pa velja za tri odstotke, kar v primeru anketirancev pomeni le en pripadnik.

Preglednica 5: Usposobljenost – izurjenost pripadnikov TO v %

Vir: avtor, 2017

Preglednica 6: Izobrazba pripadnikov

Vir: avtor, 2017

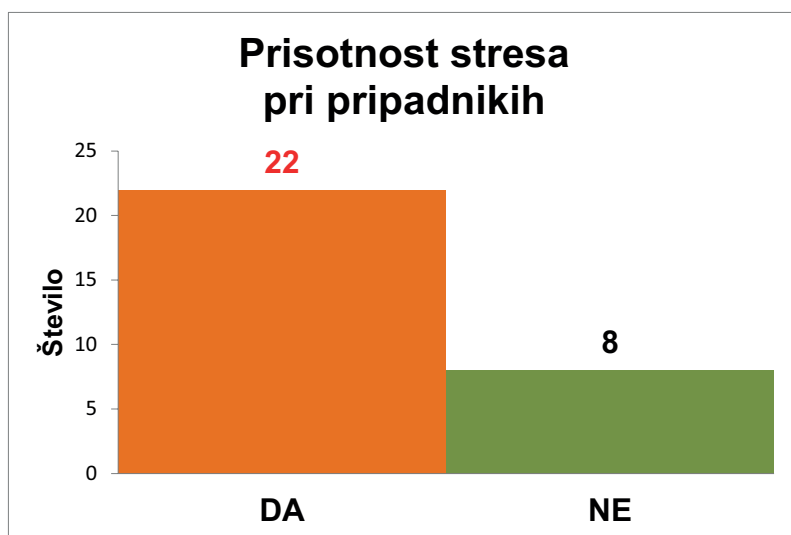
Preglednica 6 prikazuje strukturo anketirancev glede na izobrazbo. Največ pripadnikov je imelo srednješolsko izobrazbo, kar predstavlja 53 odstotkov,

10 oziroma 33 odstotkov je bilo poklicno izobraženih, en pripadnik je imel visoko, trije pa univerzitetno izobrazbo.

4. 2. 2 Prisotnost bojnega stresa med pripadniki TO

Iz preglednice 7 je razvidno, da so bili pripadniki oziroma udeleženci v osamosvojitveni vojni v Dravogradu pod stresom. Da so doživeli stres, je odgovorilo 22 pripadnikov, kar predstavlja 73,3 odstotka udeležencev. Stresa ni doživelo 8 udeležencev, kar predstavlja 26,7 odstotka.

Preglednica 7: Prisotnost stresa v osamosvojitveni vojni v Dravogradu leta 1991

Vir: avtor, 2017

V preglednici 8 je prikazano število pripadnikov, ki so doživeli stres med osamosvojitveno vojno. Prisotnost stresa so ovrednotili z ocenami od 1 do 5. Število 1 pomeni malo stresa, število 5 pa veliko oziroma največ stresa. Iz lestvice je razvidno, da so vsi doživeli stres. Največ pripadnikov, to je 30 odstotkov, je potrdilo srednjo vrednost, pod velikim stresom pa so bili trije pripadniki oziroma deset odstotkov. Iz anketnega vprašalnika ni mogoče ugotoviti natančne lokacije, kje na bojišču v Dravogradu so bili anketiranci.

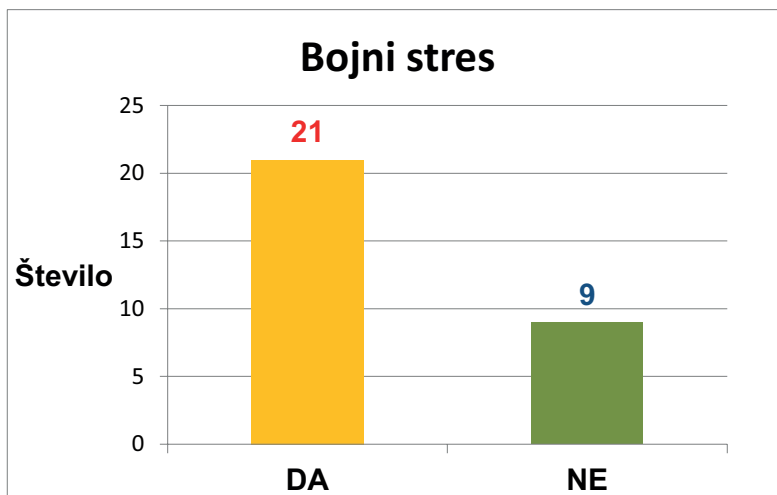
Preglednica 8: Pripadniki, ki so doživeli stres

Vir: avtor, 2017

Preglednica 9 prikazuje, koliko anketirancev v osamosvojitveni vojni leta 1991 v Dravogradu in v bojnih akcijah, ki so potekale več dni, je doživelo bojni stres. Prisotnost bojnega stresa je potrdilo 21 udeležencev, kar predstavlja 70 odstotkov vseh. Bojni stres so doživeli tisti, ki so že prej doživeli stres in strah. Devet udeležencev oziroma 30 odstotkov jih bojnega stresa ni doživelo.

Preglednica 9: Prisotnost bojnega stresa v osamosvojitveni vojni v Dravogradu

Vir: avtor, 2017

V preglednici 10 vidimo, da so bojni stres doživeli pripadniki različnih starosti, statusa oziroma vojaških dolžnosti. Iz analize rezultatov ni mogoče ugotoviti očitnega izstopanja posameznikov glede na starost. Razvidno pa je, da so bojni stres najhuje doživeli pripadniki, stari od 26 do 32 let oziroma v povprečni starosti 28,5 leta. Prisotnost bojnega stresa so lahko ocenili z lestvico od 1 do 5. Število 1 pomeni malo, število 5 pa največ. Iz lestvice je razvidno, da so vsi doživeli stres, z malo stresa ni bilo nikogar. Z ocenami od 2 do 5 so pripadniki doživeli stres enakomerno, in sicer po pet pripadnikov na posamezno stopnjo. Pri številu 4 je bilo šest pripadnikov, kar predstavlja 20 odstotkov.

Preglednica 10: Pripadniki, ki so doživeli bojni stres

Vir: avtor, 2017

Z odgovori smo želeli ugotoviti, kako je bilo z oborožitvijo in njeno nastreljenostjo. Načeloma so imeli vsi pripadniki, ki so bili razporejeni v strukture TO na svojih usposabljanjih in vojaških vajah formacijsko oborožitev, s katero so vsako leto izvajali streljanje in pred tem oborožitev tudi nastrelili po svojih merilih. Ker je bila oborožitev pred vojno varovana na skrivnih krajih, kot je znano, Dravograd orožja ni predal JLA. Verjetno je bilo, da pri praznjenju tajnih lokacij in popolnjevanju enot vsi pripadniki niso prejeli svoje pehotne oborožitve oziroma avtomatskih pušk.

V preglednici 11 je razvidno, da je imelo osem pripadnikov, kar predstavlja 26 odstotkov, drugo orožje, ki ga pred zadolžitvijo ali na zadnjem streljanju niso osebno nastrelili. To pomeni tudi določeno negotovost, v vojni pa tudi strah.

Preglednica 11: Nastrelitev osebne oborožitve

Vir: avtor, 2017

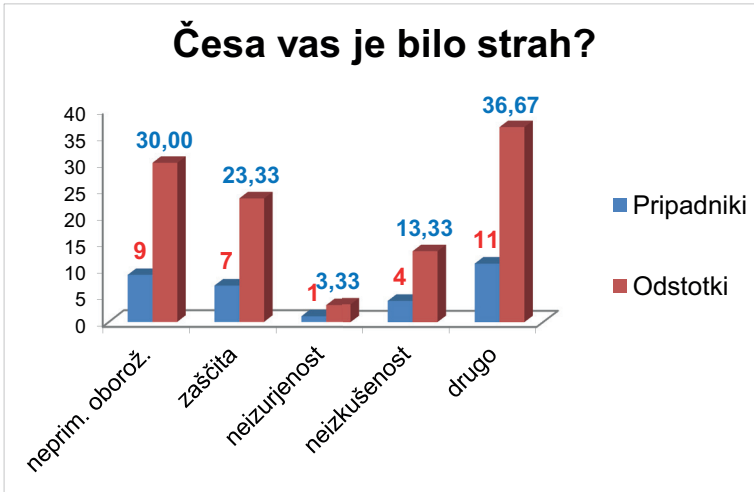
4. 2. 3 Drugi vplivi na bojne aktivnosti v Dravogradu

Z nekaterimi vprašanji smo želeli dobiti odgovore in ugotoviti druge simptome, ki so jih doživeli udeleženci. V naslednji preglednici so udeleženci odgovorili na vprašanje, česa jih je bilo strah. Mogoči odgovori so bili, da jih je bilo strah zaradi neprimerne oborožitve, neprimerne zaščite, neizurjenosti, neizkušenosti in drugo. Imeli so tudi možnost označiti več odgovorov. Rezultati kažejo, da so udeleženci bili izurjeni, vendar niso imeli izkušenj, saj takšne situacije in vojnih dogodkov med delovanjem TO do zdaj ni bilo. To je potrdilo 13 odstotkov udeležencev. Da so bili neprimerno zaščiteni, je potrdilo 23 odstotkov anketirancev. Najbolj pa odstopata odgovora, da so bili neprimerno oboroženi, to je potrdilo 30 odstotkov udeležencev, 37 odstotkov udeležencev pa je izpostavilo prestrašenost, slabo obveščeno o dogodkih, neobveščeno o tem, kaj se bo še zgodilo, zmedenost, negotovost o tem, kakšne bodo posledice in kako dolgo bo vojno stanje še trajalo.

Trditev o neprimerni oborožitvi ne drži popolnoma, saj so bili pripadniki oboroženi s svojo formacijsko oborožitvijo. Potrdimo lahko, da se s pehotno oborožitvijo niso mogli upreti oklepnim vozilom v koloni in letalom, ki so

takrat delovala v Dravogradu. Nekaj dodatnih sredstev in oborožitve so enote v svojo sestavo dobile pozneje.

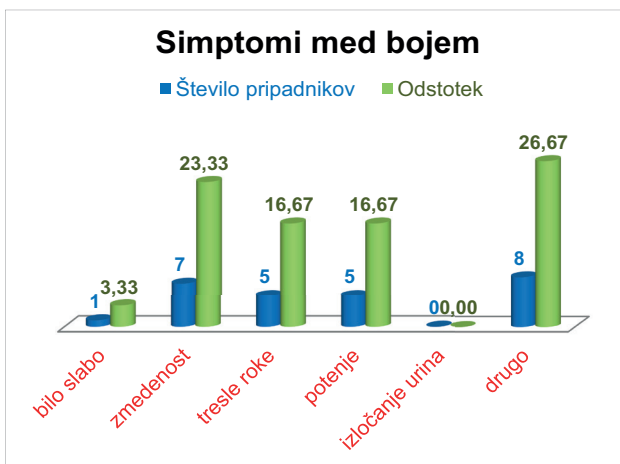
Preglednica 12: Česa so se pripadniki bali

Vir: avtor, 2017

Pri bojnem stresu so prisotni različni simptomi. 16,7 odstotka pripadnikov je odgovorilo, da so se jim med bojem tresle roke in da so se potili. Zmedenost se je pojavila pri sedmih pripadnikih oziroma pri 23,3 odstotka pripadnikov. Najpogostejši pa so bili drugi simptomi, ki so jih udeleženci označili kot drugo.

Preglednica 13: Simptomi med bojem

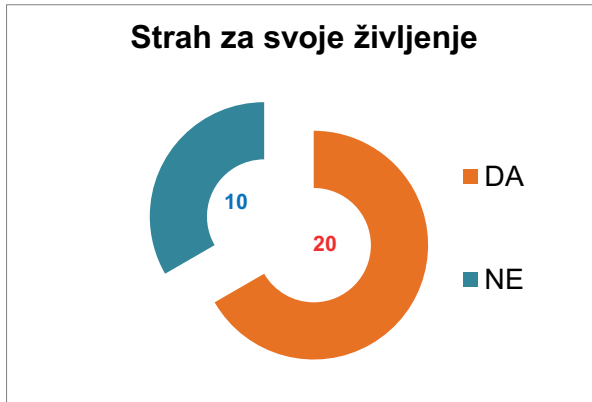

Vir: avtor, 2017

Sem spadajo panika, povečan srčni utrip, tesnoba, stresni odziv. Ta delež je izbralo osem oziroma 27 odstotkov udeležencev.

Preglednica 14 pojasnjuje odgovor na vprašanje, ali je bilo pripadnike oziroma udeležence v osamosvojitveni vojni in vojnih aktivnostih v Dravogradu strah za svoje življenje. To je potrdilo dve tretjini udeležencev oziroma 66,7 odstotka. Tretjina je odgovorila, da se niso bali za svoje življenje.

Preglednica 14: Strah za svoje življenje

Vir: avtor, 2017

Pri naslednjem vprašanju so lahko pripadniki odgovorili na več načinov. Največkrat so v bojnih aktivnostih in spopadih z nasprotnikom pomislili na svojo družino in otroke. Tako se je odzvalo kar 56 odstotkov. Na drugo mesto so postavili sebe in strah zase. To možnost je izbralo sedem pripadnikov oziroma 21 odstotkov.

Preglednica 15: Kaj ste najpogosteje pomislili ob spopadih

Vir: avtor, 2017

Na tretjem mestu so starši z 12 odstotki, na četrto mesto so postavili soborce z devetimi odstotki, na petem mestu pa je zasedel s tremi odstotki.

Z vprašanji o zaupanju v svoje poveljnike smo želeli v preglednici 16 dobiti odgovor, kakšno je bilo zaupanje pripadnikov oziroma udeležencev, ali so svojim nadrejenim in poveljujočim verjeli, jim zaupali in izpopolnjevali njihove ukaze. Tokrat ni šlo za urjenje, temveč za vojno, v kateri je celota več kot le vsota delov in je vse odvisno od posameznika, skupine, oddelka, voda in celotne enote. Prav tako je bilo vedno izpostavljeno življenje. Naloga je temeljila na izpolnjevanju ukazov in zaupanju v svoje nadrejene. Pripadniki so 77-odstotno odgovorili, da svojim nadrejenim zaupajo, 23 odstotkov udeležencev pa je menilo ravno nasprotno. Vzroka za nezaupanje v nadrejene v vprašalniku nisem ugotovil.

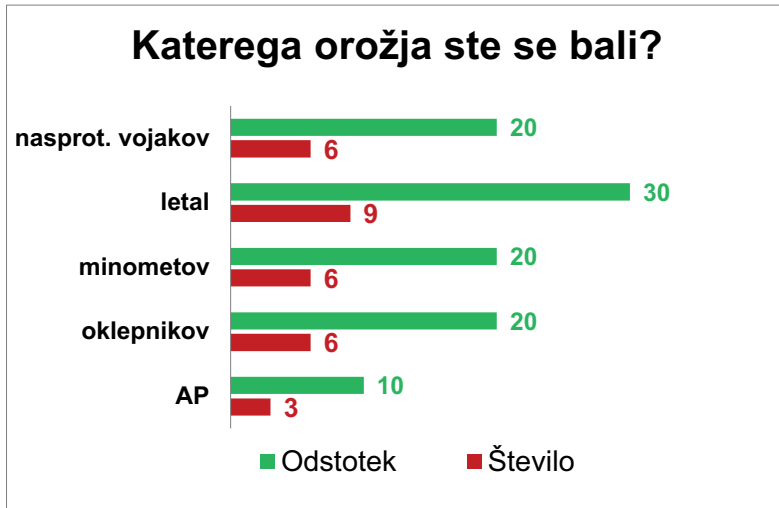
Preglednica 16: So pripadniki vojne zaupali svojim poveljujočim?

Vir: avtor, 2017

Naslednja preglednica prikazuje, da so se pripadniki oziroma udeleženci bojnih aktivnosti v Dravogradu najbolj bali letal. To je potrdilo 30 odstotkov anketirancev. V Dravogradu je bil večkrat izveden prelet letal in helikopterjev, v letalskem napadu pa so letala na srečo odvrгла bombe v reko Dravo. Na drugo mesto spadajo v 20 odstotkih minometi, oklepniki in nasprotnikovi vojaki. Na zadnje mesto spada avtomatska oborožitev z 10 odstotki, česar so se udeleženci najmanj bali.

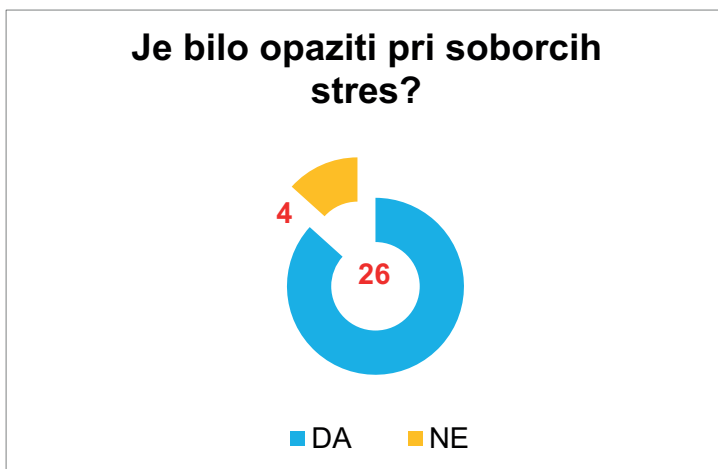
Preglednica 17: Katerega orožja so se pripadniki bali?

Vir: avtor, 2017

Pripadniki so odgovorili večinoma pozitivno, da so opazili med izvajanjem bojnih aktivnosti spremembe v vedenju soborcev ter prisotnost strahu in stresa. To je potrdilo 26 pripadnikov in predstavlja 87 odstotkov vseh udeležencev. Da tega ni bilo opaziti, so navedli štirje pripadniki oziroma 13 odstotkov udeležencev. Iz tega lahko sklepamo, da so bili dogodki stresni in da so bili pripadniki pod stresom ter da so doživeli simptome stresnih motenj.

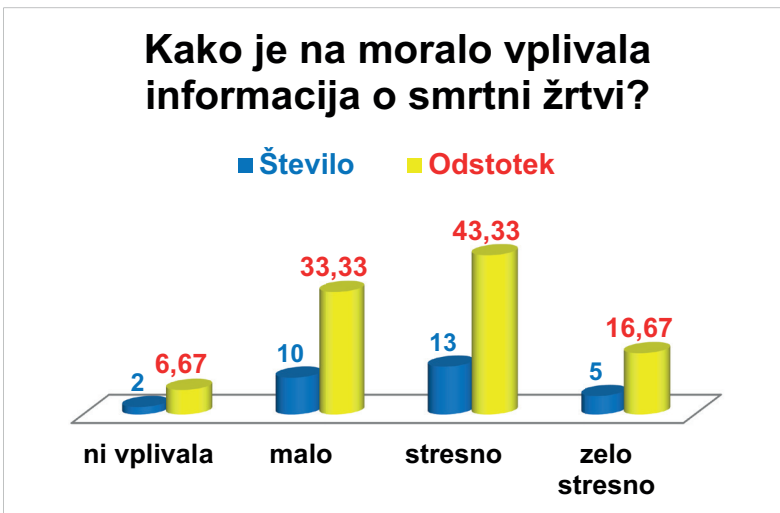
Preglednica 18: Je bilo opaziti stres?

Vir: avtor, 2017

V bojnih aktivnostih pri blokadi oklepno-mehanizirane kolone vojakov JLA pred Dravogradom je zaradi strelav JLA umrl vojak TO Vincenc Repnik. Informacija o smrtni žrtvi in številnih ranjenih na obeh straneh se je hitro razširila med pripadniki TO in nanje tudi vplivala. Na vprašanje, kako je na pripadnike TO v Dravogradu vplivala informacija o prvi smrtni žrtvi, so anketiranci različno odgovorili. Da nanje to ni vplivalo, sta odgovorila dva pripadnika. Da je bilo zaznati malo stresa, je odgovorilo 33 odstotkov, da je bila informacija zanje stresna, je odgovorilo 43 odstotkov, za zelo stresno jo je označilo 17 odstotkov pripadnikov. Iz tega lahko sklepamo, da je informacija o smrtni žrtvi negativno in stresno vplivala na udeležence osamosvojitvene vojne v Dravogradu.

Preglednica 19: Kakšen vpliv na moralo je imela informacija o smrtni žrtvi?

Vir: avtor, 2017

4. 2. 4 Simptomi in posledice doživetega stresa po vojni

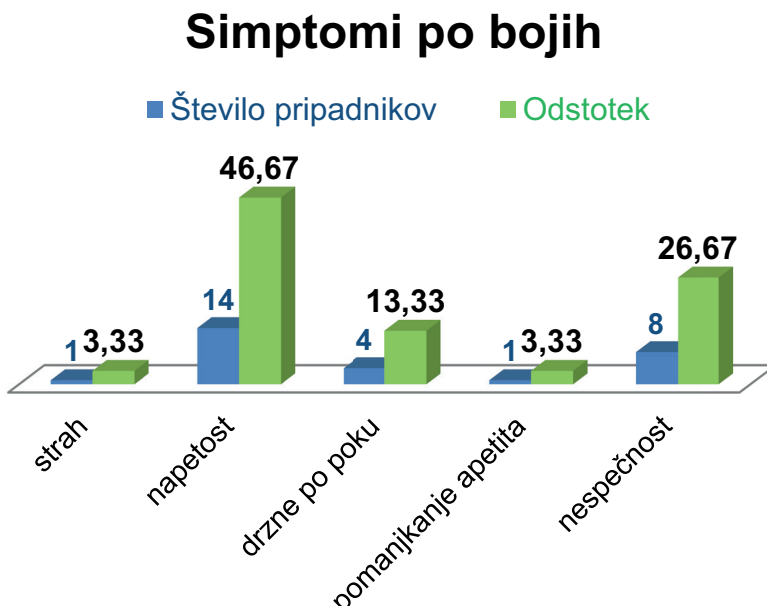
S proučevanjem domačega in tujega gradiva o stanju po vojni lahko ugotovimo, da vsaka vojna pusti posledice ne samo na vojaki, temveč tudi med civilisti. Tudi desetdnevna osamosvojitvena vojna za Slovenijo leta 1991 ni bila izjema. Kljub kratkemu času trajanja so bili pripadniki izpostavljeni aktivnostim, v katerih so za svobodo in izvedbo naloge zastavili tudi svoje življenje. Kaj pa je lahko bolj stresnega, kot je strah pred smrtjo in boj za svoje življenje? V Dravogradu so potekale večdnevne bojne akcije, streljanje, bombardiranje

letal, obstreljevanje, prodiranje nasprotnika. Vse to je na udeležence vplivalo stresno in je verjetno pustilo posledice. Dogodki so se jim trajno in globoko vtisnili v spomin. Z dvema vprašanjema želimo ugotoviti, ali se po 26 letih udeleženci spomnijo dogodkov in ali so ti nanje vplivali.

Iz preglednice lahko razberemo, kateri simptomi so se pokazali pri udeležencih po bojnih aktivnostih. Razvidno je, da so imeli po boju najmanj težav s strahom, ki ga skoraj ni več bilo. Prav tako ni bilo zaznati, da bi imeli udeleženci večje težave s pomanjkanjem teka.

Težave s tem, da so se od tedaj zdrznili po poku, jih je imelo 13 odstotkov. 26,7 odstotka jih navaja, da so imeli težave z nespečnostjo. Največ, kar 46,7 odstotka, pa jih je imelo po vojni težave z napetostjo. Iz vsega je torej mogoče sklepati, da so imeli udeleženci težave po bojih, in sicer v obliki posledic, ki so vplivale na ritem življenja, nekateri pa so se le s težavo ponovno vključili v normalen življenjski tok.

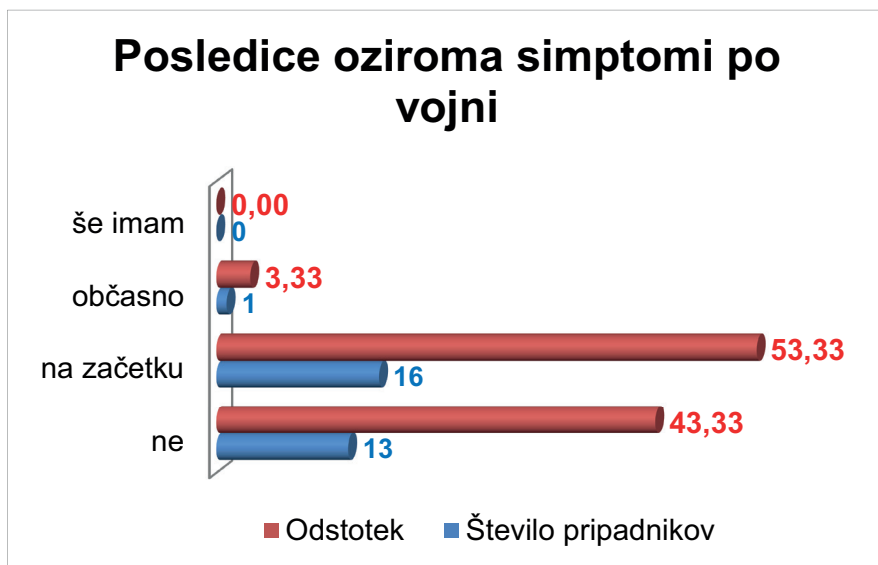
Preglednica 20: Kakšni so bili simptomi po bojih?

Vir: avtor, 2017

Z naslednjim vprašanjem smo želeli ugotoviti, ali so imeli udeleženci po vojni težave, ki bi bile posledica bojev oziroma ali jih še imajo. Iz odgovorov lahko sklepamo, da nihče od udeležencev nima več težav. Zanimiv je tudi podatek, da je 43 odstotkov udeležencev odgovorilo, da po vojni niso imeli nobenih simptomov, ki bi bili posledica bojnih aktivnosti ali pa so po vseh teh letih podatek že zanemarili. Občasno so imeli po vojni težave trije odstotki udeležencev, največ, 53 odstotkov, pa jih je navedlo, da so simptome, ki so posledica vojne in bojnih aktivnosti, imeli na začetku, takoj po vojni.

Preglednica 21: So prisotni simptomi – posledice po vojni?

Vir: avtor, 2017

4.3 Razprava o raziskavi

Raziskava, s katero smo želeli ugotoviti prisotnost stresa v osamosvojitveni vojni v Dravogradu, usposobljenost pripadnikov TO v Dravogradu in ovrednotiti posledice po končani vojni, je obsegala več udeležencev na različnih vojaških dolžnostih od vojaka, podčastnika do častnika. Za raziskavo so bili pridobljeni in opravljeni trije intervjuji in anketa, ki jo je je na Občnem zboru Območnega združenja ZVVS Dravograd, marca 2017, izpolnilo 30 članov, udeležencev vojne. Vsi so bili aktivni udeleženci bojnih aktivnosti v Dravogradu med 26. junijem 1991 in 4. julijem 1991, ko je kolona JLA zapustila Dravograd, nekateri so bili v vojno vključeni še dlje. Na vprašalnik so odgovorili iskreno

in v nekaterih odgovorih tudi dopisali besedilo ter dodatno razložili dogodke, kar je razkrilo del njihove osebnosti.

V dopisanem besedilu anketirancev so navedli svoje občutke med vojno in razočaranje po končani vojni. Nekaj jih je napisalo, da je bilo po razpustitvi enot izrečeno veliko obljub iz najvišjih vrhov poveljevanja, ki pa se pozneje niso uresničile. Nekaj jih je imelo težave po vojni s svojim delodajalcem ob ponovni zaposlitvi, drugi so imeli težave s svojimi prijatelji ob pogovorih o vojnih dogodkih, nekaj jih je imelo težave s svojimi sorodniki, ki so trdili, da vojna ni bila »strašna«. Največ sporov in drugačnih mnenj so doživeli od tistih, ki v vojni niso bili udeleženi. Eden izmed udeležencev je celo navedel, da se zaradi udeležbe v vojni ni več razumel in strinjal s svojo partnerico, zaradi česar sta se takoj po vojni razšla. Nekaj njihovih odgovorov smo navedli že pri razlagi preglednice 14. Z analizo vseh podatkov smo dobili resnično sliko pripadnikov iz vojne v Dravogradu. Dobili smo podatke o njihovih občutkih, počutju, stresu, razmišljanju, strahu in še kaj, ki so dovolj dobri pokazatelji, da lahko odgovorimo na naše hipoteze. Za boljšo analizo bi verjetno potrebovali še več izpolnjenih vprašalnikov, ki bi lahko za nekaj odstotkov spremenili rezultat, vendar predvidevamo, da večjih odstopanj in drugačnih trditev ne bi dobili.

Že samo vojna pušča pri vojakih veliko psihičnih posledic, ki se včasih pokažejo že med vojnim potekom. Lahko pa se pokažejo tudi pozneje, po vrnitvi udeležencev, ko ti spoznajo, da je najslabše in najhuje mimo. Trdimo lahko, da ni vojaka, ki bi v vojni bil na stres odporen. Vsi pa se ne odzivajo na stres enako. V vojni povzročajo pri udeležencih stres zaskrbljenost, negotovost, strah pred smrtjo, pred tem, da bodo ranjeni in tudi, da ne bodo videti strahopetni. Znani so tudi nekateri drugi vplivi, ki spodbujajo stres, kot so pomanjkanje spanja, hrane, izčrpanost, vplivi vremena, kriki, trušč in streljanje, eksplozije ter pogled na ranjence in strah pred nasprotnikovim orožjem ter v splošnem pred nasprotnikom.

Pri ugotavljanju in analiziranju stopnje stresa pri udeležencih v Dravogradu smo ugotovili, da so se bali že prej naštetih vplivov, da jim je bilo med bojem slabo, da so bili zmedeni, da so se jim tresle roke, da so se prekomerno znojili zaradi strahu, bili so panični, imeli so povečan srčni utrip, čutili so tudi tesnobo. Navedli so strah za svoje življenje in česa so se najbolj bali. S temi ugotovitvami lahko potrdimo, da so bili udeleženci osamosvojitvene vojne leta 1991 v Dravogradu pod stresom. Vsak udeleženec doživlja vojne dogodke

drugače. Enemu predstavlja večji, drugemu manjši stres, nekateri pa trdijo, da pod stresom niso bili, vendar menijo njihovi soborci drugače.

Pripadniki TO oziroma udeleženci vojne leta 1991 so preživeli številna usposabljanja, tudi iz streljanja, ki so jih izvajali vsako leto. Usposabljanja so se stopnjevala, najintenzivnejša so bila leta 1990 tik pred vojno. Usposabljanje je bilo zelo pomembno, saj so se pripadniki TO urili po konceptu splošne ljudske obrambe in družbene samozaščite.

Govorimo lahko o usposobljenih udeležencih, ki so poznali svoje postopke in naloge, čeprav izkušenj iz bojnih aktivnosti, torej vojne, stresa ter njegovih posledic, niso imeli. Prav tako je razvidno iz intervjujev in vprašalnika, ali so udeleženci potrdili, da so izurjeni za opravljanje svoje formacijske dolžnosti. Potrdimo lahko, da so bili udeleženci vojne leta 1991 v Dravogradu dovolj usposobljeni za opravljanje svojih formacijskih nalog.

Razmerje med silami in oborožitvijo, ki so jo imele enote TO in JLA v Dravogradu, pa je popolnoma drugačno. Obramba v Dravogradu je najprej temeljila na nenasilnem zapiranju cestnih komunikacij in objektov JLA ter njene infrastrukture. Pravijo, da JLA ni uporabila vseh sil in sredstev, vendar to velja tudi za TO, ki je ukrepala načrtovano, preudarno in premišljeno. Tudi pogajanja so bila takrat nova in so se pokazala kot nadvse uspešna. Enote TO so bile kljub pomanjkljivi oborožitvi v razmerah na bojišču zelo visoko motivirane. Svojo dobro usposobljenost so udeleženci znali izkoristiti v domačem okolju s prednostjo in konceptom splošne ljudske obrambe ob podpori civilne obrambe in z usposobljenostjo za opravljanje nalog.

Obstreljevanje pripadnikov TO in na drugi strani JLA je trajalo več dni. Vremenske okoliščine, ležanje na položajih po več dni, oskrbovanje ranjencev, podatki o smrtnih žrtvah, preleti letal JLA, streljanje na kolono iz oklepnikov, strah za svoje življenje, vse to je bilo za udeležence zelo naporno in stresno. Naj omenimo, da je bil Dravograd kot mejna občina, v kateri je bil nameščen mejni bataljon enot JLA, med pripravami in vojno zelo izpostavljen in napaden. Cilj je bil, doseči državno mejo in jo zapreti. Zato so prihajale JLA pomagati njihove oklepne sile in specialne enote. Priključile so se jim tudi letalske sile, da bi porušile Dravograd, če enote TO ne bi spustile JLA mimo barikade. Pri tem so bile uporabljene vse sile JLA, potekali so večdnevni oboroženi spopadi in letalski napadi, ki so na pripadnike TO negativno vplivali. Kot so povedali, sta letali streljali po položajih TO, oni pa so bili nemočni. Eden od

anketirancev je napisal: »Njihovo streljanje je kljub naši nemoči v nas zbudilo bes in sovraštvo. Psihološki učinek njihovega delovanja je strašen.« Poveljnik 98. jurišnega odreda je povedal: »/.../ listje in vejevje je z dreves dobesedno padalo po nas. Pravi čudež je, da takrat ni bil nihče ranjen ali celo mrtev.« Vse to nam pove, da so bili udeleženci vpeti v srdite boje, streljanje, minometni ogenj po položajih JLA, nenadne umike pripadnikov TO, ponovne napade, kratko premirje, pregovore in spet v grmenje orožja. To stanje je vplivalo na stopnjo stresa med pripadniki. Nekateri so morali zaradi zmedenosti in strahu zapustiti položaje.

Veliko pripadnikov se v vojnih položajih dobro spoprijema s stresom in zato nimajo trajnejših posledic, nekaj pa jih zagotovo še dolgo po vojni trpi. Pri nekaterih je prisotna posttravmatska stresna motnja. Katere posledice je pri udeležencih pustila vojna, je odvisno od dogodkov in bojnih akcij, katerih so bili udeleženi, od doživljanja vojnih razmer, od svojih soborcev, njihovih nadrejenih in svoje ter njihove izurjenosti oziroma usposobljenosti.

Vsekakor lahko trdimo, da so bili udeleženci, ki imajo za seboj vojne izkušnje, bolj zaskrbljeni, da bi zapustili soborce in izpadli strahopetci, kot pa, da bi bili sami ranjeni ali ubiti. Rezultati kažejo, da je bil pri udeležencih v Dravogradu prisoten tudi bojni strah. Največ jih je imelo težave z napetostjo, nekaj z nespečnostjo, najmanj pa s pomanjkanjem teka. Bojna akcija v Dravogradu je zagotovo vplivala na udeležence. Takoj po vojni so se pri nekaterih pojavile težave, ki smo jih že navedli, ni pa pustila večjih posledic, saj udeleženci navajajo, da danes nima nihče simptomov, ki bi opozarjali na posttravmatske motnje.

5 Sklep

V prispevku smo proučevali stres med osamosvojitveno vojno leta 1991 v Dravogradu in njegove posledice pri udeležencih po vojni. Vojna je ena od travmatičnih in najgrozljivejših dejanj. Normalno je, da pušča na pripadnikih tako fizične kot psihične posledice. Vojaki imajo v vojni nevaren, psihološko in fizično zahteven ter visoko stresen poklic. Stres lahko vojakom povzroči fiziološke in psihološke simptome, saj je vojna eden izmed stresnejših dogodkov. Med vsako vojno pripadniki trpijo zaradi stresa, povezanega z bojem, saj nimajo časa, da bi se prilagodili razmeram na bojišču.

Tako je tudi pri udeležencih v bojnih akcijah v Dravogradu in nič drugače ne bi bilo kjer koli drugje. Dlje, kot traja vojna, več je obolelih zaradi stresa. Na vzorcu pripadnikov v Dravogradu je bilo na začetku veliko simptomov stresa in nekaj manj po vojni. Večjih trajnih posledic ni bilo opaziti, ne na podlagi ankete kot tudi ne na podlagi kakšne analize. Zanimivo je, da o dogodkih in osamosvojitveni vojni leta 1991 v Dravogradu ni veliko zapisano, čeprav so potekali boji več dni in je bilo vpletenih veliko pripadnikov TO ali drugih struktur zaščite. Pripadniki v Dravogradu so častno in z vso odgovornostjo ter brez razmišljanja o sebi in morebitnih posledicah izpostavili svoje življenje za izpolnitev prejetih nalog ter za svojo novo domovino in mesto Dravograd.

Vsaka vojna prinese nova spoznanja in navadno je tako, da se učimo iz svojih napak in izkušenj. Kljub tehnologiji, ki se nenehno izboljšuje, je šibka točka vojne še vedno človek, ki ga lahko za boj pripravimo z dodatnim usposabljanjem v urjenju postopkov in z dobro psihološko pripravo. Tudi v SV bi se morali bolj posvetiti posttravmatski stresni motnji. Pripadniki odhajajo v nove operacije in na misije na območja, na katerih potekajo vojaški spopadi, ali pa bodo celo aktivno sodelovali v vojnah. Zanje je še posebej pomembno, da poznajo, kaj povzroča stres in kakšne so posledice, ki lahko vplivajo na izvedbo njihovih nalog.

S temeljnim usposabljanjem in urjenjem v SV naj bi poskušali vojaku pojasniti mnenje o boju in mu dali zaupanje vase ter v njegovo oborožitev. Najpomembnejša za obvladovanje bojnega stresa je vojakova predstava o boju. Zato moramo z dobro načrtovanim terenskim usposabljanjem in taktičnimi vajami tako posamezniku kot enoti omogočiti največ položajev, s katerimi bi se srečevali v vojni. Te izkušnje zmanjšujejo možnost pojavitve bojnega stresa. Z vojaškim urjenjem je treba ustvariti na terenu učinkovitost, s katero se posredno in neposredno približamo stresnim razmeram, s katerimi se mora vojak spoprijeti na bojišču.

Izkoristiti moramo izkušnje nekaterih poveljnikov, ki so aktivno sodelovali v osamosvojitveni vojni ali imajo več izkušenj iz mednarodnih vaj, operacij ali misij. Njihove izkušnje je treba prenesti na vojake, in sicer lahko tako, da gostujejo na predavanjih v vojaških šolah ali na vojaškem izobraževanju in usposabljanju, kar pa se preredko dogaja.

Pri ugotavljanju, katere sestavine bojnega stresa bi še lahko uvedli v usposabljanje v svoje enote, smo s pregledom in vsebinami usposabljanja

pripadnikov SV ugotovili, da predpisani programi izobraževanja in usposabljanja vsebujejo nekatere elemente. Tako je predvsem na šolah za častnike, vendar je tega po končanem šolanju v enotah premalo. Če hočemo biti sodobna vojska, moramo poskrbeti tudi za to. Slovenske vojske to skoraj nič ne stane. Za posameznika lahko naredimo veliko, sploh če to primerjamo z drugimi investicijami in nabavami drage sodobne oborožitve. Menimo, da se spoznavanje in priprave na stresne razmere v vojnah pri vojaki primerjajo, kot bi vojake opremili z dodatno zaščitno opremo. Strokovnjake, ki bi izvajali usposabljanje o stresu in njegovem zmanjšanju v boju, na bojišču in v MOM imamo, zato ni treba pripadnikov pošiljati drugam na draga urjenja.

Nihče od poveljnikov ne more pripraviti svojih podrejenih enot v miru na vojne razmere, lahko pa se s temeljitim usposabljanjem in urjenjem temu vsaj približa. Ne moremo pričakovati, da bodo enote v boju uspešne, če nimajo niti v miru ustreznih razmer za pripravo. Zavedati se je treba, da lahko povzroči slab poveljnik razpad enote v resnih razmerah, v miru pa se to kaže s pojavom konfliktov. Na primerih prikazov vojne smo lahko videli, da so zaradi slabega odnosa poveljnikov do podrejenih med njimi celo številne žrtve. Zato je pomembno in nujno pri usposabljanju pripadnikov SV poudariti temeljna načela, kot so domoljubje, spoštovanje, poštenost, in med pripadnike vnesti motiviranost. To pomeni, da mora biti vodja skupine oziroma poveljnik enote glavni izvajalec usposabljanja. V sebi mora združiti vse, kar mu posredujejo že sodelavci. Vzdrževati mora dobro vzdušje, upoštevati kodeks vojaške etike, posredovati informacije, ki spodbujajo narodno zavest in ne nazadnje biti zgled vsem svojim podrejenim. V miru je poveljnik tisti, ki vsem svojim podrejenim prenese znanje in po možnosti pridobljene mednarodne izkušnje.

Tudi pripadniki TO v svojem usposabljanju niso imeli izkušenj glede vojne in razmer, ki jih povzročijo boji. Bili so zgolj opremljeni in usposobljeni za pehotno taktiko. Brez druge težje oborožitve je bilo to premalo za obrambo države in njene nacionalne varnosti. Na drugi strani pa je bila JLA, ki je imela vso oborožitve, s katero bi lahko povzročila grozodejstva, ki so se pozneje zgodila v drugih bivših republikah Jugoslavije.

Vprašanju o stresnih motnjah je namenjeno v SV premalo pozornosti, z njim se ukvarja premalo strokovnjakov. To potrjuje tudi premalo ustrezne literature v slovenskem jeziku. Zato bi se morale takšne raziskave na vzorcu slovenskih veteranov nadaljevati, izsledki pa bi se morali vključiti v literaturo o bojnem stresu.

Slovenskih vojakov v mednarodnih operacijah in na misijah je veliko in čeprav vse naloge ne zahtevajo bojevanja, so vojaki vedno pripravljene, kar jim tudi povzroča stres. Pri pripadnikih, ki so bili večkrat udeleženi v mednarodnih operacijah in na misijah, so se zaradi spremenjenega načina življenja in motenj po vrnitvi domov zgodili nesoglasja, nesporazumi in spori v družini ali s partnerjem. Pripadniki se niso več znašli v sistemu, v njem niso več znali delovati ali pa so potrebovali nekoliko več časa, da se vrnejo v normalni življenjski krogotok. In prav temu bi bilo treba posvetiti več pozornosti, prav tako pa pripravi po vrnitvi v domovino z vključevanjem psihologov in zdravstvenih služb.

Tudi v SV se je treba posvetiti PTSM, kar pomeni, da bi morali biti psihologi prisotni v mednarodnih operacijah in na misijah, in ne le kot člani delegacije na obiskih. Število vojakov, ki odhajajo v mednarodne operacije in na misije na območja, na katerih potekajo vojaški spopadi ali celo aktivno sodelujejo v članstvu Nata, je veliko. Po vrnitvi se bodo morali posvetiti ustrezni oskrbi in aktivnostim po misiji.

S temi ugotovitvami opozarjamo na stresne dejavnike in nujne spremembe med opravljanjem dolžnosti v mednarodnih operacijah in na misijah ter po vrnitvi domov. Torej bolj strokovno vodenje med misijo v smislu razumevanja pripadnikovih individualnih potreb in več pozornosti na psihološko stanje pripadnikov po končanih mednarodnih operacijah in misijah. S podrobnimi programi in psihološkimi pripravami za napotitev v operacije in na misije ter oblikovanimi programi, s katerimi bi prepoznali in pravočasno obravnavali pripadnike, ki kažejo simptome duševnega stresa, bi pomembno napredovali.

Stres je bil in bo. Treba je le pripraviti udeležence na to, da ga znajo sprejeti in kljub njemu delovati, še posebno takrat, ko odločajo o svojem življenju in smrti ali o življenju in smrti drugega.

6 Literatura in viri

1. Fajmut, Ožbalt. *Vojna na Koroškem. Operativno vodenje bojnih delovanj.*
2. Gal, Reuven, ur. (1991). *Handbook of Military Psychology.* Chichester: John Wiley & Sons.
3. Gwynne Dyer, *War* (1985). New York: Crown publishers.
4. http://public.afosi.amc.af.mil/deployment_stress/CombatStress.html.

5. <http://www.psihoterapija-ordinacija.si/sl/dusevne-motnje/anksiozne-motnje/68-posttravmatska-stresna-motnja.html>.
6. <http://www.usmcmccs.org/LeadersGuide>.
7. Jazbec, Gregor (2009). Bojni stres. Priročnik. Ljubljana. Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije: PDRIU.
8. Jazbec, Gregor (2009). Praktična vojaška psihologija: Interno študijsko gradivo.
9. Jazbec, Gregor (2009). Stresne motnje. Revija Obramba: št. april–sept. 2009.
10. Jeseničnik, Herman (1992). Vojna na Koroškem. Reorganizacija in mobilizacija štaba in enot TO.
11. Kac, Zdravko (1994). Zapiski iz osebnega dnevnika.
12. Kac, Zdravko (2017). Bojni stres med osamosvojitveno vojno 1991, Študija primera bojne akcije Dravograd. Zaključna naloga VŠT. Maribor: PŠŠ.
13. Kapor, Gojko (1982). Ratna psihijatrija. Vojna biblioteka. Savremena vojna misao, vojnoizdavački zavod. Beograd.
14. Kapor, Gojko, in Vujošević, Krsto (1987). Vojna psihijatrija. Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd.
15. Koren, Dejan (2008). Stres pri opravljanju dela na obrambnem področju. Diplomsko delo.
16. Kserofan, Anabasis, knjiga III, 1. poglavje.
17. Mala splošna enciklopedija (1976). 427.
18. Vojna za Slovenijo 1991. Vojaška zgodovina 2/01(4).

Ustni viri

1. Bračko, Janez (2010). Intervju. Dravograd.
2. Jeseničnik, Herman (2017). Intervju. Dravograd.
3. Kac, Zdravko (2010). Intervju. Dravograd.